

ГЕОРГИ ДАНЧЕВ (Велико Търново)

ДИМИТЪР КАНТАКУЗИН И АГИОГРАФСКИТЕ ТРАДИЦИИ НА ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА

В историята на старата българска литература Димитър Кантакузин е известен не само като поет, но и като създател на агиографско-реторически, епистоларни и други произведения. В същност проявите му като житиеписец осъществяват в неговото творчество най-пряка тематична връзка с българската действителност и продължават идейно-художествените търсения на писателите от Търновската книжовна школа. Ако трябва да посочим най-българското по тематика Кантакузиново произведение, с проблеми, почерпени от живота на българите през XV в., то това е Житие с малка похвала на Иван Рилски. Чрез тази своя творба Димитър Кантакузин осъществява тематична близост с литературното наследство на Евтимий Търновски. Като избира най-популярния светец за герой на своето житие, той се нарежда непосредствено след последния търновски патриарх, автор на забележително агиографско произведение за светеца. В сред творците, проявили през вековете интерес към личността и делото на Иван Рилски, има и други писатели, гърци по народност (Георги Скилица и неизвестният автор на гръцкото житие на светеца). Но в случая връзката между Кантакузиновото и Евтимиевото житие на Иван Рилски е най-очевидна. Сравняванията показват, че Димитър Кантакузин е познавал по-рано създадените произведения за своя герой. Оказва се, че той „умело използвал предишните житиеписни творби, най-вече житията на Евтимий и Георги Скилица“¹. В случая става дума както за използването на отделни биографични вести от тези жития, така и за някои художественотворчески влияния.

За тематична връзка с книжовната практика на Търновската школа говори и Похвално слово за Димитър Солунски. Както е известно, за този популярен в българските, а и изобщо в славянските земи светец е написал похвално слово и Григорий Цамблак. Не е случаен фактът, че неизвестният преписвач на третия, в същност най-стария препис на Кантакузиновото слово за Димитър Солунски го преписва заедно с Цамбла-

¹ Б. Ст. Ангелов. Димитър Кантакузин. — В: История на българската литература. Т. I. С., 1963, с. 374.

ковото похвално слово за същия светец.² Не е излишно тук да се припомни и верният извод на Б. Ангелов, че Кантакузиновото Похвално слово за Димитър Солунски продължава традициите на Кирил Философ, Климент Охридски и Григорий Цамблак, които прославят този светец като тясно свързан със славяните и с град Солун³.

Връзките на Димитър Кантакузин с традициите на Търновската книжовна школа, установени от Патриарх Евтимий, не са само външнотематични. Фактът, че той пише Житие на Иван Рилски и Похвално слово за Димитър Солунски по подобие на своите предшественици Евтимий Търновски и Григорий Цамблак, е показателен, както бе изтъкнато, за близките тематични интереси между тях. Но в случая е по-важно да се изследва евентуалното съществуване на някакво художествено влияние или творческо школуване на Кантакузин у тези видни представители на книжовния живот в Търново. Необходимо е да се види дали той заимствува или не някои от Евтимиевите естетически принципи, от неговите идейно-художествени похвати при изграждане на житийните си произведения. Тази близост трябва да се търси както в цялостното идейно звучене на творбата му, в особеностите на композиционната ѝ структура и в характера на нейните компоненти, така и в използването на различните житиеписни и реторически похвати, дори в употребата на художествените стили средства. При тези съпоставки трябва да се държи сметка и за високата гръцка образованост на Кантакузин, и за евентуалните му преки връзки с гръцките образци.

Сравненията, които направих, показват, че „Житие с малка похвала на Иван Рилски“ от Димитър Кантакузин представлява една отлична реализация на забелязаната още при Евтимий Търновски тенденция за сближаване между житията и похвалните слова в обсега на техните задачи и функции. Като разглежда развитието на похвалните слова в старобългарската литература, спирайки се главно на някои техни нови черти, проявени през XIV и XV в., Донка Петканова-Тотева вярно е доловила тенденциите на приближаване и взаимно изпълняване на задачите от житията и похвалните слова на Търновската книжовна школа: „През XIV—XV в. не е така. Поради обогатяването на похвалното слово с житиеписни факти и подробности словата, освен че възхваляват, започват и да дават познания, да изпълняват *функцията* на жития. Затова за разлика от старите похвали те наред с житията са първостепенни исторически извори. Подобен процес настъпва и в житията, но в обратен смисъл. Поради насищането им с лиризъм, общо казано, поради проникването в тях на характерните за похвалите елементи, те не само разказват за героя и дават пример за подражание, но започват и да възхваляват със средствата на реторическата проза, да играят ролята и на похвали. Ето защо при светци, на които се пишат жития, става излишно да се пишат похвали, а на онези светци, за които са написани похвални слова, не е необходимо да се напишат жития.“⁴

Осъзнал тази тенденция на Евтимиевите жития и похвални слова, Димитър Кантакузин създава своята творба за Иван Рилски, като

² Фонд Вяз. № Q, 279. Държавна публична библиотека. Л. (л. 161^a—175^b).

³ Б. Ст. Ангелов. Цит. съч., с. 374.

⁴ Д. Петканова-Тотева. Нови черти на похвалното слово през XIV—XV в. — В: Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 95.

съзнателно ѝ възлага функциите и на агиографския, и на реторическия жанр. Осезателно проявеният стремеж у нашите писатели от XIV и XV в. да изграждат житията в един лирично-емоционален план е достигнал своята кулминация у Кантакузиновото житие на Иван Рилски. Основната заслуга за постигане на тази лиричност има безспорно поетичното дарование на автора. Вероятно тъкмо това ярко изявено емоционално звучене на житието кара един от нашите добри познавачи на жанровете в старата ни литература да го нарича похвално слово.⁵

Жанровите особености на житията и похвалните слова са познати на Димитър Кантакузин. Като си поставя задача да напише житие на Иван Рилски, учейки се и от Евтимиевата житиеписна практика, той проявява открито намеренията си то да играе ролята и на похвално слово. Още в заглавието Кантакузин посочва, че краткото житие на Иван Рилски ще бъде придружено „съ похвалою малою“⁶. За тази похвала той споменава и я осъществява на няколко места в житието.

Като поет, изявил своите поетически възможности в „Молитва към Богородица“ и в „Служба на Иван Рилски“, с основание би трябвало да се очаква у Кантакузин и едно предпочитание към реторическия преджитийния жанр. Това в същност се потвърждава и от наличието на двете му похвали за Димитър Солунски и Николай Мирликийски. Как тогава да се обясни фактът, че той все пак е написал за Иван Рилски не похвално слово, а житие, макар и изпълняващо изцяло функциите на похвално слово? Не бива да търсим отговор на този въпрос само в поръчката на рилските монаси — да напише ново житие на техния патрон. Изглежда, че Димитър Кантакузин сам е осъзнал необходимостта от създаване на една творба за Иван Рилски, агиографска по своята същност. Той се е насочил към житийната форма не само защото е било необходимо да отдели място в произведението си и на някои моменти от биографията на героя и на историята на неговите мощи, тъй като в книжовната практика през XIV и XV в. тези задължителни компоненти на житията си пробиват път и в похвалните слова. В случая други съображения са насочили Кантакузин към житийния жанр. По всяка вероятност това се дължи на неговото намерение да отдели в своето произведение за Иван Рилски значително място на някои исторически събития, свързани със съдбата на българи, византийци и сърби. Нуждата от такава летописна част, посветена на близки и далечни съдбоносни събития, е взела приоритет над реторическата му нагласа и той се насочва към житийния жанр, създавайки една оригинална творба редом с други подобни житийни произведения за рилския светец. С основание Йордан Иванов отчита както Кантакузиновата зависимост от съществуващите по-стари жития, така и оригиналността на съчинението му: „Кантакузиновото житие с похвала на св. Ивана Рилски е оригинално самостоятелно произведение. За биографската част авторът е използвал от дотогавашните жития на светеца Скилицовата и Евтимиевата редакции, както и други някои сега неизвестни извори и предания.“⁷

⁵ В. Сл. Киселков. Проуки и очерги по старобългарска литература. С., 1956, с. 330.

⁶ Й. Иванов. Жития на св. Ивана Рилски. — Год. Соф. унив. Ист.-филол. фак., т. XXXII, 1936, с. 86.

⁷ Пак там, с. 25.

В композиционната структура на Кантакузиновото житие на Иван Рилски се забелязва подчертана близост с композицията на Евтимиевите жития, но същевременно се откриват и някои различия, потвърждаващи оригиналността на неговия талант и стремежа му към самостоятелно до-развиване на традициите. За основа при някои сравнения използвам преди всичко Евтимиевите жития на Иван Рилски и Петка Търновска. Безспорно, тук трябва да се отчете и обстоятелството, че „Житията на Евтимий следват традицията и образците на византийската житийна литература от XIV в. Погрешно е обаче да се смята, че това са едва ли не механически подражания на византийските образци. Евтимий използва и българската житиеписна традиция; у него се явяват някои нови моменти, които представят своеобразно развитие на житиеписния стил на българска почва.“⁸

Без да се отрича възможността Димитър Кантакузин да е чел и някои гръцки житийни образци от XIV в., от които и Евтимий Търновски се е учил, в случая се обръща внимание главно на близостта му с Евтимиевите агиографски творби. А нямаме никакво основание да се съмняваме, че Димитър Кантакузин е познавал агиографско-реторическото наследство на последния търновски патриарх.

Всички композиционни части, характерни за структурата на Евтимиевите жития, се срещат и в Кантакузиновото „Житие с малка похвала на Иван Рилски“, макар че по обем и роля някои от тях са по-различни и имат свой специфичен облик. Характерното Евтимиево въведение в началото на житията му, представляващо теоретично обосноваване на нуждата от прослава на светците, съществува и в Кантакузиновото житие. Изтъкваната близост обаче не бива да се разбира в никакъв случай като подражание и епигонство. Напротив! Още с поетичното начало Кантакузин се изявява като творец с оригинална образна мисъл. Неговото въведение представлява една художествено нарисувана поетична картина, която естествено поражда размисли, близки по своята насоченост до Евтимиевите уводни разсъждения. Сполучливо нарисуваната картина на летния жътвен ден, в който под палещите лъчи на слънцето пътниците се движат, едва дишейки, изнемощели и жадни, търсещи крайпътна сянка и извор, за да починат и наквасят устни, грабва вниманието на читателя. Нейното въздействие се подсилва и от обстоятелството, че тя е пряко свързана с преживяванията и на автора, и на слушателите му, пътували дълго под палещите лъчи на слънцето през последните дни на юни към Рилски манастир, за да участвуват в тържествата, посветени на светеца. Като обяснява какъв е символическият смисъл на подробностите в тази картина — на пътниците и жътвения ден, на летния зной, живителните водни струи, крайпътните сенки и пр., Кантакузин непринудено стига до извода, че тържественото чествуване на мъченика е необходимо за хората-пътници, както изворът и сянката край пътя в знойните дни. Пътувайки в своя кратък и скоропреходен живот (мотив, обикнат и повтарян от Кантакузин), хората трябва да се спират при подобни сенки-тържества, за да взимат сили и осмислят битието си в духа на християнските повели.

Макар и оригинално по своя строеж, това поетическо въведение в Кантакузиновото житие на Иван Рилски не стои далече от Евтимиевите

⁸ П. Диневков. Евтимий Търновски. — В: История на българската литература. Т. I. С., 1963, с. 293.

художествени похвати. Вярно е, че при търновския патриарх логичните разсъждения преобладават, но между тях също пробляскват подобни лирични картини. В увода на неговото житие на Петка Търновска той щрихира една пролетна картина, откъдето тръгва, за да обоснове нуждата от житието: „Іакоже бѣ сл(ъ)нца, въ пролѣтнѣе часы луче по всей прострѣшюу земан, вса животноа растоуть и вѣтѣють, на болшене прѣспѣвающе, и іакоже обновленіа водеть съвѣрь, тако и доуховнаа повѣсть веселіа водантъ съвѣрь послушающимъ доушамъ и печалей вѣлакъ всь оудѣбнѣ развѣбають и отгоннтъ. Сл(ъ)нца же свѣтлѣйшіа прѣподобныѣ боудеть память Петкы, аще подробноу тоѣ сповѣмы житіѣ, дѣаніа же и хожденіа, іаже радн Хрнстовы подѣють любе.“⁹

В Евтимиевите жития, непосредствено след въведението или дори включени в него, откриваме и кратки патетични похвали, чрез които се изразява авторовото отношение към агиографския герой, за да се премине след това в описание на живота му. Такъв момент има и в Кантакузиновото житие на рилския светец. Кратко и образно той слави героя си, споменавайки за връщането на мощите му в Рила: „...възвращеніѣ мощен блженнаго Іуанна Рылскаго свѣтланка свѣтлѣншее тръжство...“¹⁰ и изяснява какъв ще бъде характерът на творбата му. Като изтъква, че за Иван Рилски са писали и други преди него „Ѣлма же мнѣши сѣ и повѣдаше и писанно оставише“¹¹, Кантакузин съобщава, че той ще се докосне само до някои моменти от живота на светеца: „нѣ ѿ честн нѣкын іаже того приксающе се...“¹² и ще разкаже за преноса на мощите му, отдавайки нужните похвали за неговите подвизи и чудеса.

В тези редове непосредствено преди втората главна част в житието, разказваща, макар и накратко, за живота на героя, Кантакузин по подобие на Евтимий, а и на другите автори от XIV и XV в., дава според установената практика негативна оценка на творбата си. Той не е сигурен дали ще успее да изplete достойна възхвала на светеца, тъй като не притежава нужния език: „Вбаче же не довлѣю вѣтійскаго бѣ языка и снхъ нзѣщнѣйшаго еже похвалоу житіа моужоу исплестн“¹³. Подобни моменти срещаме и у Евтимий Търновски. Дори в най-реторичното си — характерно с панегиричния си стил — житие на Петка Търновска той пише: „Аще бѣ н не по лѣпотѣ, обаче достонтъ и намъ что любе клячнмо той принестн.“¹⁴

А малко по-долу в същия дух изказва съжаление, че не е способен да напише художествено житието: „Многа оубо и дълга боудеть о прѣподобнѣй сей повѣсть, и нашъ оумъ къ сей по лѣпотѣ не довлѣють.“¹⁵

⁹ Emil Kałuzniacki. Werke des patriarchen von Bulgarien Euthymius. London, 1971, p. 59—60.

¹⁰ Й. Иванов. Цит. съч., с. 87.

¹¹ Пак там, с. 87.

¹² Пак там, с. 87.

¹³ Пак там, с. 88.

¹⁴ Emil Kałuzniacki. Werke des patriarchen..., p. 60.

¹⁵ Ibidem, p. 60.

Този характерен за средновековния писател маниер не е останал и извън книжовната практика на Димитър Кантакузин.

Втората част от Кантакузиновото житие, посветена на живота на Иван Рилски, е извънредно кратка. По обем е по-малка от една трета от съдържанието на цялото житие и в известен смисъл наподобява подобни биографични части в похвалните слова. Димитър Кантакузин се придържа към обещанието си да се докосне само до някои моменти от живота на героя си. Отделните биографични подробности, заети от по-старите жития на светеца, биват придружени от поетични разсъждения, възхваляващи живота му. Споменаването на неговото родно място, на името му, разказът за замонашването и идването му в Рила, за дванайсетгодишния му престой в пещерата, в хралупата, на скалата, за отношенията му с цар Петър и пр. са придружени от подобни поетични възхвали. Тези подробности са използвани умело не толкова с цел да се разкаже животът на героя, а преди всичко той да се прослави и възвеличае. Житиеписният стил често отстъпва място на реторичния. Като споменава например, че Иван Рилски е роден в областта на дrevния и слaвен град Средец, Кантакузин веднага поставя реторичния въпрос, чрез който изтъква преходната и мимолетна слава на града и прославя рилския светец, жител на „горния Иерусалим“, презрял някога земния живот, за да наследи вечния и т. н. Подобни възхвали писателят плете и след като споменава, че „Званіе же мѹжюу Іwаннь“¹⁶. Върху сравнения със заслужили за християнската религия мъже, носещи името Иван, той отново слави героя си. Подобни моменти срещаме и в епизодите, където се говори за неговия труден живот в планината, за постническите му подвизи, за борбата му с бесовете. Реторичните въпроси, сравненията и поетичните образи се срещат твърде често в житието. Някои от тях звучат като сполучливо намерен финал на отделните разсъждения. Такъв е случаят и с краткия, но емоционален епизод, посветен на суровите условия в планината, при които някога е живял героят и лете и зиме. Кантакузин пита: „Нъ что?“ и си отговаря със запомнящ се поетичен образ: „Ѣнко wгнїе“¹⁷ печет се злато, толнко нскоуcнѣнше ѣвляѣет се.“¹⁷ В този а и в редица други подобни епизоди Кантакузин се проявява не толкова като разказвач, колкото като поет. Неговият разказ е подчертано лиричен, напомнящ твърде много повествованието при похвалните слова.

Както и при Евтимиевите агиографски творби, и в Кантакузиновото житие на Иван Рилски е отделено значително място на съдбата на мощите на светеца. Традицията вече е наложила този момент като важна съставна част на композицията на житиеписните произведения. Разказът за пренасянето на мощите се схваща като задължително продължение на биографичния разказ на агиографския герой. Като използва сведенията за различните пренасяния на рилския светец на мощите от Скилицовото и Евтимиевото житие, а вероятно и от разпространените устни предания, Димитър Кантакузин им отделя необходимото внимание. Макар неговият разказ тук да не е особено пространен, той не пропуска да съобщи известните му исторически факти и имената на някои от гръцките и българските владетели и патриарси, съвременници на съответното

¹⁶ Й. Иванов. Цит. съч., с. 88.

¹⁷ Пак там, с. 91.

пренасяне или на споменатото събитие. Така писателят разказва за пренасянето на мощите на Иван Рилски от Рила в София, оттам — в Острогон (Унгария), за връщането им отново в София, а след това и за пренасянето им в Търново по времето на българския цар Иван Асен и търновския патриарх Василий. С изключение на по-подробно разказвания епизод за онемяването на невярващия в светеца острогонски епископ и за чудесата, които вършат мощите в Унгария, разказът е сбит и експресивен. Ето как само с едно изречение се разказва за връщането на мощите в София: „Н тако пакы Сръдьць мнѣгоцѣнное онѣ и златна вѣсакогѣ чѣнѣйше прѣобнаго нмаше скровнище.“¹⁸ Подобен маниер на разказване срещаме и другаде.

Кантакузиновият разказ за съдбата на мощите на Иван Рилски внезапно секва след епизода за преноса им в Търново. Вместо да разкаже как е извършено последното пренасяне, станало съвсем наскоро, авторът съзнателно прекъсва повествованието си, за да се спре твърде подробно на най-важните исторически събития, свързани с падането на България и на другите балкански държави под османско владичество. Тази сравнително пространна част придава специфична летописна окраска на житието. Без да изменя съществено композиционната схема, тя ѝ оказва известно влияние. Авторът отчита нейното значение и предупреждава слушателите, че пътят на повествованието му ще се отклони, за да отдели необходимото внимание на печалните събития, довели българския, а и другите балкански народи до плачевното състояние на робство. С възмущение и нескрита мъка той се обръща към слушателите си: „У плачевнаго повѣданїа, молю въ глїемѣа слоухы приложїше послушатн, колнкымъ съзъмь достоннаа соуть нашаа и каковымъ злымъ самн енновнн бѣхѣ.“¹⁹ Слшшнтѣ прочеє.“

Преживял ужасите на окончателното поробване на земите на източно-православните народи на Балканския полуостров, Димитър Кантакузин, по подобие на някои свои съвременници, търси причините за това жестоко божие наказание. Както и в някои от другите си произведения, така и тук, но вече на една по-широка основа, той дири тези причини в греховния живот на миналите поколения християни, в дългите кръвопролитни войни, водени между балканските народи. С особено съжаление писателят говори за несъгласията и враждата между българи и гърци и преди покръстването на българите, и след това. Кантакузин се стреми да бъде обективен — да не заема страната нито на едните, нито на другите. Той подчертава, че българската суровост и безчовечие и гръцкото високоумие, проявено в многолетните борби: „н не поношюу бѣлгарскомоу прѣвѣа родоу донелнже непросвѣщенны вѣроу бѣахоу ѡмелнже крщенїе едно выше н злыхъ не прѣмѣннше се, н тѣхъ соуррѣство н безчлчїе ненавнде хоулю, н грѣчьскоюу не похвалїаю съ високоумїемъ прѣвѣзнесенноуу грѣдыню“²⁰. Тези многовековни вражди ги изтощават, правят ги слаби, не-

¹⁸ Й. Иванов, Цит. съч., с. 94.

¹⁹ Пак там, с. 95.

²⁰ Пак там, с. 95.

способни да се съпротивляват срещу друговерците. Вместо с тях да се борят, те проливат кръвта си безпощадно като вода: „и кръвы проль-
вающе свое jako воды, еже ни въ нновѣрныхъ дѣлати повно...“²¹

За да оправдае божия гняв, възпльтен в турското поробване, Димитър Кантакузин обръща поглед и към Писанието, търсейки там сведения за агарянския род, пратен по божия воля, като възмездие за греховете на християните.

Писателят познава добре реда на събитията, свързани с османските нашествия на Балканите, и им отделя известно внимание. Няколко реда са посветени на Чирменската битка през 1371 г., но е споменато и падането на България, и завладяването на Константинопол, и разорението на сръбските земи. Кантакузин разбира добре значението на своя разказ за тези исторически събития и нуждата от него, но същевременно чувствава, че се е отклонил твърде много от основната си задача. Това го кара да се върне към прекъснатия разказ за мощите на героя си: „Къ пръвѣмъ же да възвратит се слово, закъснѣ во плачевнаа сѣа ѿчестн повѣдае.“²²

В сравнение с по-предните епизоди в житието за различните пренасяния на мощите на Иван Рилски Кантакузин отделя много по-голямо внимание на последното пренасяне. Както и в Рилската повест на Владислав Граматик, и тук се разказва за възобновяването на Рилския манастир от „Моужіе тогда нѣщїи трїе самовратїа, самѣи сїенства оукрашенн, родѣ Българе, ѿ прѣдѣла Велбуужьскаго...“²³ Въпреки че Кантакузиновият разказ е по-кратък от Владиславовия, и в него е отделено място за заслугите на Мария Бранкович по издействуване на писменото разрешение от султана за пренасяне на мощите.

Особено място в композиционната структура на Кантакузиновото житие на Иван Рилски заема похвалата, за която авторът загатва още в заглавието. Изградена с характерните за реторичната реч похвати, това е най-лиричната част в житието, приближаваща го до похвалното слово. Авторът отправя призив към слушателите си, дошли в Рилския манастир да отпразнуват деня на светеца: „Нъ ѿ вголювнвое събранне, црское сїенїе, езикъ нареченнын стѣ, людіе хвѣ званїемъ обогашеннїи“²⁴ Той ги моли да му простят бедните слова, с които е разказал живота на светеца и чудесата, извършени от мощите му. С гореща молба се обръща към тях и ги съветва да подражават на героя му, като им припомня, че животът е кратък и преходен и че те трябва да живеят разумно, не в пиршествата и пиянство: „Зде въ малѣмъ семь н скоропреходнѣ житїи поживете безпечаанѣ н вбооугоднѣ, стѣхъ презноующе въ веселїи праданнкы, не въ пїици н пїанствѣ н сварахѣ jakoже рабы чрѣвоу н почрѣвнымъ. Сїа вѣ соуть езычьскаа н боу любовьнѣ н стѣмъ.“²⁵

²¹ Й. Иванов. Цит. съч., с. 95.

²² Пак там, с. 98.

²³ Пак там, с. 98.

²⁴ Пак там, с. 100.

²⁵ Пак там, с. 100.

Похвалата в житието на Иван Рилски е изградена по всички правила на реторическото красноречие, така както това е сторено и в двете Кантакузинови похвални слова. На тях ще се спра малко по-късно, изяснявайки художествените похвати, използвани от Димитър Кантакузин.

Последен детайл в композиционната структура на Кантакузиновото житие на Иван Рилски е кратката молитва, отправена към светеца. Както Евтимий Търновски моли героя си Иван Рилски за неща, твърде земни, и Димитър Кантакузин вмъква в молбата си някои подробности, които я правят изключително злободневна. В Евтимиевата молитва откриваме вълненията на автора, свързани с царуването на Иван Шишман, когато турската опасност чука настойчиво на портите на Царевец. Затова търновският патриарх така прочувствено моли героя си: „... молн са възсѣмнлостнвомѣ владыцѣ спастн твоѣ сьрѣдникы, едннородный ти азыхъ Българскый, и помози державному царю нашему, Иоанноу Шишману, и покорн емоу всѣа протнвныѣ врагы под ншѣѣ его. Вѣрж непорочнѣ съблюди, грады наша оутверди, мнрѣ възь оумнрн, гладѣ и пагоубы избеав ны иwt нападенїѣ нноплеменныхъ съхранн ны.“²⁶ Макар и не така ярко, и в Кантакузиновата молитва към светеца се прокрадват отделни фрази, които разкриват реална тревога за реални неща. Димитър Кантакузин моли Иван Рилски да запази от окончателно разоряване православната църква, да издигне нейното сегашно падение: „о мнрѣ молн се, православїѣ рогы възснстн, црквѣ вѣрныхъ мтерѣ прѣстателство исправн и тоѣ паденїѣ възсавн.“²⁷ На Кантакузин му е известно, че през годините на робството поради избиване и прогонване на някои от видните църковни архиереи е настанало объркване и неспазване на църковните канони. А може би тук той загатва и за някои други недотам редни неща в църковната йерархия в Цариград и моли Иван Рилски да избави изпадналите в беда свои чеда, за да се избягнат не само напразните кръвопролития, но и архиерейските неуредици да оправи: „архїеренскаѣ неосустроенїѣ блгострунна сътворн, оуставн злолютна нашошенїѣ напрасныѣ и нѣжныѣ смрѣтн; хвнментнхъ избеавн, и к тебѣ прнпадающнхъ оущедрн и къ спснїю роуководствоун.“²⁸ Кантакузин остава верен на принципите на Евтимиевата агиографска традиция и макар от своя гледна точка, излизайки от проблемите на съвременното си, той моли светеца за съпричастие и помощ във връзка с наболените проблеми на деня, според своите разбираня.

С цялостното си идейно-художествено звучение и особено с композиционния си строеж Кантакузиновото житие потвърждава връзките на автора си с житиелписната традиция на Търновската книжовна школа. Оказва се, че тази връзка не е само външнотематична. Димитър Кантакузин не само черпи биографични и други сведения от Евтимиевото житие на Иван Рилски, но и се съобразява с установените вече агиографски традиции, към които не се придържа робски. Свободното използване на изворите — преди всичко на Скилицовото и на Евтимиевото житие

²⁶ Emil Kałuźniacki, Werke des patriarchen..., p. 26.

²⁷ Й. Иванов. Цит. съч., с. 102.

²⁸ Пак там, с. 102.

на Иван Рилски — подчертава неговото творческо отношение към тях Той се съобразява и с традициите, доразвивайки ги, и с описаните фактикато ги използва по своему. Най-ярка проява на Кантакузиновото творческо отношение към създаденото преди него проличава най-вече от това, че „към своите литературни извори той се е отнесъл твърде свободно — възползувал се е само от вестите за най-главните моменти в живота на светеца, изложени у него в друг порядък“²⁹. Порядъкът, както и Йордан Иванов забелязва,³⁰ наистина е друг, но в случая най-ярко се откроява доразвиването на търновските житиеписни традиции от Димитър Кантакузин в ония пасажи, посветени на близките и по-далечни исторически събития. Както вече бе изтъкнато, Кантакузиновото внимание е съсредоточено особено много върху тези пасажи, описанието му при тях е по-обстоятелствено и пространно. Интересът към историческото минало в Евтимиевите жития се проявява преди всичко в епизодите, посветени на историята на мощите на отделния светец: „Това дава възможност на Евтимий да се опре на някои исторически събития, при което по необходимост се придържа по-близо до историческите факти, и да възвеличи и прослави нашето минало. Разбира се, в този случай той издига преди всичко заслугите на царете. Но дори и така тоя интерес към историческото минало е повишавал патриотичното настроение на читателите.“³¹

И на Кантакузин вероятно не са чужди подобни подбуди при споменаване имената на византийски, български и сръбски владетели или патриарси. Особено добре това проличава в житието на Иван Рилски при умело използваната антитеза, с цел да се подчертае почитта, с която българите обграждат неговите нетленни останки. Непосредствено след разказа за престоя на мощите на светеца в Острогон, където тамошният епископ не ги удостоява с нужната почит, поради което онемява, следва разказът за изключителното внимание и голямото уважение към тях, проявено от българския цар Иван Асен II. След като завладява Средец и научава, че там се намират мощите на българския светец, той им се покланя и решава да ги пренесе в своя престолен град. По негова заповед лично търновският патриарх Василий организира пренасянето им. Кантакузин специално подчертава, че през това време Иван Асен II строи нова църква, в която да се положат мощите на Иван Рилски: „Томуо во ѿ

Трїнова цркъмь повелѣнїемь прїншїшоу н члстнѣ ракоу ѿ Сръбца възмшїзъ црѣ, цркъвь тамо готовааше стомоу, въ неже н положнше его славнѣ“³². Художественото въздействие е постигнато — на фона на събитията в Острогон действията на българите изпъкват много по-ярко.

Интересът към историческите факти в Кантакузиновото житие на Иван Рилски не се ограничава само върху събития, свързани изключително със съдбата на мощите на героя. Както и при някои от другите Евтимиеви ученици и последователи (Григорий Цамблак и Константин Костенечки), и при Димитър Кантакузин се забелязва повишен интерес към

²⁹ Б. Ст. Ангелов. Цит. съч., с. 375—376.

³⁰ Й. Иванов. Цит. съч., с. 25.

³¹ П. Динев. Цит. съч., с. 295.

³² Й. Иванов. Цит. съч., с. 95.

историческото минало с оглед на мотивираното изразяване на определени идеи. Акцентуването върху историческите събития е нужно на Кантакузин не толкова за фон на живота на героя, колкото за обясняване на съвременното състояние на християнските балкански народи.

Трябва да се изтъкне обаче, че към своята съвременност Димитър Кантакузин не гледа само през призмата на отшумелите събития. Макар и мимоходом, той рисува с ярки бои някои детайли от тази печална действителност. Не само на Кантакузиновите съвременници са действували силно и вълнуващо ония негови редове, в които той с мъка говори за опустялата земя, за продаването в робство на обезчестени жени, за съдбата на потурчените юноши, за разхищенията на събраните богатства: „Земля поуста прочее, мужіе, нже хрїстіанскыє н єднновѣрныѹ въ желани бывшен крѣве, свою напраснѣ немнлостнєнѣ, пролѣваемоу вѣдеще, жены безчєдствованнѣ н безчѣсткованнѣ въ работоу продавают се, юнїи пльночеми, оубы, н православїа нзмѣночеми н злѣ събраннаа нмѣнїа расхыщлема.“³³

С нескривана болка Кантакузин изплаква своите чувства, заявявайки, че сега няма кой да окаже съпротива на турците. Между епизода за Чирменска битка и пасажа, посветен на завоевателя на Константинопол Мехмед II, той помества няколко фрази, които, макар че се отнасят до подалечни събития, същевременно загатват пряко за състоянието на Балканския полуостров в годините, когато пише житието си: „никтоже съпротивляе се, ниже съпротивити се могут, аще ли же н съпротивити се кто, ништоже оупѣ до днѣ, прїсно на вышншеє црѣствоу нхъ възсходещоу іакоже днѣ.“³⁴

В подобни размисли писателят споделя своята тъга от печалната си съвременност и в посланието си до кир Исай.³⁵

В Житие с малка похвала на Иван Рилски Димитър Кантакузин говори с еднаква мъка за поробването на българи, гърци и сърби. Но вероятно поради това, че пише житие на светец, българин по народност, той неведнъж обръща поглед към миналото на българите и с нескривана симпатия пише за тях. По този повод Б. Ангелов пише: „Авторът изказва възторжени чувства навсякъде, дето заговорва за събития, свързани с българската история. София (Средец) е „градъ вътѣ древле н нынѣ славныѹ єдннѣ“³⁶. С явно съчувствие и болка той оплаква падането на българското царство „българское запустєнїє н възсєпагоубство“.³⁷ Ридае над разорението на Рилския манастир, а след това подчертава, че неговите възстановители са мъже „родѣмъ Българе“.³⁸

Когато писателят разказва за борбите на християните на Балканския полуостров срещу турците и за междуособиците сред самите тях, той намира начин да изрази и отношението си към западнокатолическата църква. Неговите позиции, както и тия на Владислав Граматик, изразени

³³ Й. Иванов. Цит. съч. с. 97.

³⁴ Пак там, с. 98.

³⁵ Г. Данчев. Посланията на Димитър Кантакузин. — *Studia balcanica*, т. 8, с. 55—57.

³⁶ Б. Ангелов. Цит. съч., с. 376.

³⁷ Й. Иванов. Цит. съч., с. 96.

³⁸ Пак там, с. 98.

в някои от сборниците му, са изцяло антикатолически. Димитър Кантакузин показва вината на католиците за разделянето на църквата, за отслабването на източноправославните държави, за тяхното поробване и за разрушаването на такъв цъфтящ град като Константинопол.

В Кантакузиновото житие на Иван Рилски съществува и един пасаж, който до известна степен контрастира на цялостното звучение на съчинението и влиза в противоречие с някои съвсем ясно изразени верски позиции на автора. Това са ония редове, в които писателят говори за завоевателя на Константинопол, султан Мехмед II, познат като безжалостен, хитър и коварен владетел. На Димитър Кантакузин са известни неговите деяния при покоряването на столицата на Византия, а след това и на Ново бърдо и на редица други градове из Балканския полуостров. Той навярно знае с каква жестокост се справя султанът с непослушните и непокорни християни. Но ето, след като му е известна истината, след като дори е изразил недвусмислено своите съчувствия към единоверците си българи, гърци и сърби, той вмъква в житието пасаж, в който говори с уважение за султана, хвалейки остроумието му, неговите военни подвизи, както и въздържанието му от пиянство, пиршества и ленност: „встроуміемъ многѡ и подвижнѡ къ военанію и разоумію украшенъ, воинства чюдна съставляе и велика и ратнаа оустроеніа страшна и дивна, и любе воинствовати и црѣва азширатн дръжавоу и славою нскы прѣжнихъ прѣвѣсходити, не къ нищамъ и пѣанствѡ, ни къ разлѣненіюмъ и покою тѣла, паче рещи оумниію себе, іакоже множаншіи ѡ црѣ ѡдавъ.“³⁹

Как да си обясним това противоречие в Кантакузиновите позиции? По всяка вероятност то е продиктувано от факта, че писателят се е чувствувал задължен да каже няколко добри думи по адрес на султана, с чието разрешение рилските монаси пренасят мощите на Иван Рилски от Търново в Рила. Макар че това султанско писмено разрешение идва след ходатайството на Мария Бранкович, лоялното отношение на султана към рилското братство е налице. Друга причина за хвалебствените думи по адрес на султан Мехмед II, чието име Кантакузин не споменава, е вероятно положението му на благородник, удостоен със султанска милост и оставен на някакъв висок пост. Тъкмо това негово положение ражда и трагедията на раздвоението му, емоционално изразена в „Молитва към Богородица“. Навярно страхувайки се да не изгуби онова, което си е запазил след поробването, Кантакузин не отправя пряко упреци към Мехмед II, макар че не скрива някои истини за него. За наличието на хвалебствия към султана е допринесла донякъде и неговата верска политика, която осигурява известна свобода и независимост на християнските църкви и манастири под скиптъра на цариградския патриарх. Верската търпимост на султана, продиктувана от увереността му, че чрез нея се укрепва постоянно растящата многонародността османска държава, създава предпоставки, които оправдават Кантакузиновата позиция към него. Добре е, че писателят не забравя злините, които султанът е извършил на хрис-

³⁹ Й. Иванов. Цит. съч., с. 98.

яните. И неслучайно след хвалебствията по негов адрес, сякаш за компенсация на казаното, Кантакузин изтъква, че по времето на царуването му е било твърде тежко за хората с изключение на монасите, които са се чувствували свободни и дори защитени от него: „Въз лѣто 860 того, аще не тежка явнше се не нужна въ прочіихъ нѣ мношмъ въсака свобода бѣ, не отради наслаждаахъ се, никто же ничто же темь смее съпротивно бѣшати, аще цркви въ оубы мнѣ, за тѣ нѣщїи ѿ ннхъ съмоутнше, запусьнїю прѣдаше.“⁴⁰ Като прибавим към тези три обстоятелства — свързани с писменото султанско разрешение за пренасяне на мощите, положението на Кантакузин и верската политика на Мехмед II Завоевател, — и съображението на Петър Динев относно ограничения Кантакузинов мироглед, който му е пречил „да види истинския лик на турските поробители и да разобличи техните насилия и гнет“,⁴¹ може да се стигне до извода, че наличието на този пасаж в житието не е случайно.

Близостта между Кантакузинотвото Житие с малка похвала на Иван Рилски и агиографското наследство на Търновската книжовна школа, проявена и в композиционната структура, и в художественото осъществяване на житието, не проличава при сравняванията между неговите похвални слова и реторическите традиции на тази школа. Безспорно и в словата си Димитър Кантакузин се проявява като талантлив писател, който владее до свършенство принципите на реторическото изкуство, проявени в произведенията на редица византийски и старобългарски писатели. Най-ярка обаче си остава връзката между него и агиографските традиции на Търновската книжовна школа, утвърдени от нейния създател Патриарх Евтимий.

⁴⁰ Й. Иванов. Цит. съч., с. 98.

⁴¹ П. Динев. Стара българска литература. Ч. II. С., 1953, с. 134.